

הישיבה שלימדה איך צריך ללמוד תורה

בעיירה קטנה, וולוז'ין, נוסדה לפני 200 שנה הישיבה הליטאית הראשונה. הספר "כצור חלמיש" מגלה איך הצליח הדגם הזה לעמוד במבחן הזמן

עמנואל אטקס 31.07.2014 21:45

כצור חלמיש: תור הזהב של הישיבות הליטאיות במזרח אירופה בן-ציון קליבנסקי. הוצאת מרכז זלמן שזר, 550 עמודים, 140 שקלים

זה עשורים אחדים שהמושג "ישיבות ליטא" היה למוטו. הישיבות השייכות למגזר החרדי-ליטאי, הן בישראל הן מעבר לים, רואות עצמן כהמשך ישיר של ישיבות ליטא. במידה רבה הדבר נכון גם ביחס לישיבות ההסדר הציוניות, ואפילו הישיבות החסידיות והספרדיות רואות בישיבות ליטא מקור השראה. מהו אפוא טיבן של ישיבות אלה ומה סוד המוניטין שלהן?

את ראשיתן של ישיבות ליטא מקובל לראות בייסודה של ישיבת וולוז'ין בראשית המאה ה-19. היה זה רבי חיים מוולוז'ין, בכיר תלמידיו של הגאון מווילנה, שיזם את הקמת הישיבה ועמד בראשה בשני העשורים הראשונים לקיומה. מה שהוביל את רבי חיים היתה ההכרה, שבעקבות התפשטות החסידות חל משבר חמור במעמד לימוד התורה. בשלביה הראשונים העמידה החסידות במרכז החיים הדתיים את ערך הדבקות, היינו התקשורת מיסטית של האדם לאל באמצעות התפילה הנלהבת. היה זה שינוי ערכים שגרם לדחיקת ערך לימוד התורה ממעמד הבכורה. כיוצא בכך חלה תמורה בתפישת האיכויות הנדרשות לשם הנהגה רוחנית: את מקומו של התלמיד חכם, מי שמעלתו ניכרת בהישגיו האינטלקטואליים, תפס עתה ה"צדיק" החסידי, המסוגל לדבוק באל ולקשר בינו ובין קהל החסידים.

בישיבה בוולוז'ין – עיירה קטנה ברוסיה הלבנה שבה שימש כרב – ביקש רבי חיים לשקם את מעמד לימוד התורה כערך עליון. לשם כך פיתח הגות דתית המעוגנת בקבלה ומובילה למסקנה שלימוד התורה הוא הדרך המבטיחה ביותר להשתלמות רוחנית-דתית של היחיד. בה בעת, לימוד התורה הוא גם אמצעי חיוני להבטחת זרימת ה"שפע" האלוהי לכל העולמות. מכאן שבלימוד התורה תלוי גם עצם קיומו של עולמנו. ההגות של רבי חיים שימשה מצע רעיוני לישיבה שייסד. ואולם מה שהפך ישיבה זו למוקד של השפעה בהיקף רחב היה החידוש הארגוני-כלכלי שעמד ביסודה.

ישיבת "חברון" בירושלים. עידוד לחשיבה יצירתית. צילום: ליאור מזרחי, באובאו

במאות ה-16-17 היו הישיבות במזרח אירופה תלויות בקהילה המקומית. בראש הישיבה עמד רב הקהילה ו"בעלי הבתים" תמכו בכספים בבחורי הישיבה. הסדר זה פתר אמנם את שאלת מימונה של הישיבה אך בה בעת הגביל את מספר הלומדים בה, שהרי מספרם היה תלוי ביכולת הכלכלית של בני הקהילה. במאה ה-18 חדלו הקהילות במזרח אירופה לתמוך בישיבות ומספרן הלך והתמעט. לפיכך יזם רבי חיים דפוס ארגוני-כלכלי חדש: הוא פנה אל כלל יהודי ליטא וקרא להם לתרום לה מכספם. בשנים הבאות בנה מערכת של שליחים שאספו תרומות למען הישיבה ברחבי "תחום המושב" בקיסרות הרוסית ואף מעבר לגבולותיה.

ההשלכות של דפוס חדש זה היו מרחיקות לכת: מכאן ואילך קיבלו בחורי הישיבה הקצבה כספית מידי הנהלת הישיבה, ובכסף זה הם שכרו חדרים ורכשו ארוחות אצל בני הקהילה. אם בעבר היו בחורי הישיבה תלויים בנדבתם של בני הקהילה, עכשיו התהפכו היוצרות ורבים מבני הקהילה היו תלויים לפרנסתם בבחורי הישיבה. מהפך זה השפיע עמוקות על הדימוי העצמי של בחורי הישיבה ועל מעמדם בחברה. לניתוק הישיבה מן הקהילה המקומית הייתה תוצאה חשובה נוספת: תלמידי הישיבה, שבאו מרחבי תחום המושב, הוריהם, התורמים לישיבה ובוגריה – כל אלה הצטרפו לכדי "קהילה" על-מקומית שראתה בישיבה ובעומדים בראשה מוקד של סמכות רוחנית-דתית ראשונה במעלה.

14 שעות ביממה

אף שייסודה של ישיבת וולוז'ין בראשית המאה ה-19 נחשב ליריית אבן הפינה לישיבות ליטא, הרי שרוב הישיבות הללו נוסדו ופרחו בעשורים האחרונים של אותה מאה. שני גורמים לכך: ראשית, תהליכי החילון והמודרניזציה של יהודי רוסיה, שהלכו והתעצמו במחצית השנייה של המאה ה-19, גרמו להתרוקנות של בתי המדרש המקומיים מצעירים לומדי תורה (שירו של ביאליק "לבדי" משקף תופעה זו). אותם נערים שביקשו להמשיך בלימודיהם פנו אל הישיבות הליטאיות. הגורם השני היה הנחת מסילות הברזל ברוסיה החל בשנות ה-50 של המאה ה-19. מעתה יכלו נערים שביקשו ללמוד תורה לנסוע ברכבת מאות קילומטר כדי להגיע אל מחוז חפצם.

בכל אחת מן הישיבות הללו למדו בו זמנית כמה מאות "בחורים", בדרך כלל בני 15 עד 18, ובישיבות אחדות אף מעבר לכך. תוכנית הלימודים התמקדה במסכתות התלמוד ובמפרשיהן, ואילו ספרות הפוסקים נותרה מחוץ לסדר הלימודים הרגיל. תוכנית לימודים זו משקפת מאפיין מרכזי של ישיבות ליטא – לימוד "תורה לשמה", היינו שלא לשם השגת משרת רבנות. בשונה מבתי המדרש לרבנים, שצצו במרכזים יהודיים שונים באירופה במאה ה-19, שאפו ישיבות ליטא לטפח תלמידי חכמים הרואים בלימוד התורה ערך העומד בפני עצמו. מי שחשקה נפשם במשרת רבנות הכינו את עצמם לבחינת ה"סמיכה" ביוזמתם שלהם ובזמנם החופשי.

נוסף על האידיאל של לימוד "תורה לשמה" התאפיינו ישיבות ליטא בטיפוח של מצוינות למדנית. היו "המתמידים", ששקדו על דף הגמרא 14 שעות ביממה ויותר, ובהשראתם חיבר ביאליק את הפואמה "המתמיד". והיו "הבקיאים", אלה שניחנו בכוח זיכרון יוצא דופן וגילו בקיאות מדהימה במרחבי "ים התלמוד". יותר מכל נחשבו ה"עילויים" – הבחורים החריפים והיצירתיים שהצליחו להאיר את הסוגיה הנלמדת באור חדש. את רוב שעות היום בילו הבחורים בלימוד עצמי, אם כבודדים אם ב"חברותא", וההמולה של קולות הלימוד, שמילאו את חלל אולם הישיבה, העצימה את ההכרה שהם משתייכים לעילית רוחנית ההולכת לפני המחנה. השיעורים שלימדו ראשי הישיבה נועדו לחשוף את התלמידים לדרכי ניתוח ופרשנות מתחכמות ומורכבות, שעודדו אותם לחשיבה יצירתית.

אין תמה שבחורי הישיבה הצטיינו גם בעצמאות מחשבתית ובדעתנות, תכונות שבאו לידי ביטוי ב"מרידות" חוזרות ונשנות בראשי הישיבה. כך, למשל, בראשית שנות ה-90 התחוללה בישיבת וולוז'ין מרידה בראש הישיבה, הרב נפתלי צבי יהודה ברלין, בשל רצונו למנות את בנו, חיים ברלין, כיוורשו. רבים מתלמידי הישיבה סברו שהיורש המיועד אינו ראוי לעמוד בראש ישיבה חשובה כוולוז'ין. המהומות שפשטו בישיבה הביאו לידי סגירתה על ידי השלטונות הרוסיים, שזיהו את המרידה עם מגמות אנרכיסטיות ומהפכניות.

הריכוז של מאות צעירים מוכשרים, ערניים וחדורי מוטיבציה הפך את ישיבות ליטא ל"בית היוצר" לא רק של תלמידי חכמים ורבנים אלא גם של סופרים, חוקרים ומנהיגים פוליטיים. די להזכיר את הסופרים מיכה יוסף ברדיצ'בסקי וחיים נחמן ביאליק, שלמדו בישיבת וולוז'ין, את ההיסטוריון בן-ציון דינור, לימים שר החינוך, ואת חוקר הספרות הרבנית שמחה אסף, לימים שופט בבית המשפט העליון, שלמדו בישיבת טלז, ואת משה זילברג שלמד בישיבת נוברדוק ואף הוא היה לימים שופט בבית המשפט העליון.

מיעוט, אבל ניכר

למרות חשיבותן לא זכו ישיבות ליטא למחקר מקיף, מעין זה העוסק בתנועת החסידות. לאחר השואה ראו אמנם אור מאמרים אחדים על ישיבות ליטא, אלא שמטבע הדברים הם נשאו אופי נוסטלגי. התפתחות חשובה חלה עם פרסום ספרו של שאול שטמפפר, "הישיבה הליטאית בהתהוותה" (מרכז שזר, תשנ"ה, תשס"ה). מדובר בהיסטוריה חברתית של שלוש ישיבות מרכזיות המייצגות דגמים שונים של הישיבה הליטאית – וולוז'ין, טלז וסלובודקה. ואולם, תולדותיהן של ישיבות ליטא בימי מלחמת העולם הראשונה, ובעיקר בתקופה שבין המלחמות, נותרו עד לאחרונה עלומות. את החלל הזה בא למלא ספרו החדש של בן-ציון קליבנסקי, המבוסס על עבודת דוקטור שכתב באוניברסיטת תל אביב.

לאחר סקירה של "עולם הישיבות" לפני מלחמת העולם הראשונה מקדיש המחבר תיאור מקיף לגורלן של הישיבות בימי המלחמה. עם התקרבות קו החזית לליטא נאלצו מאות אלפי יהודים לנדוד מזרחה אל תוך רוסיה ואף כמה מן הישיבות נעקרו ממקומן ונדדו מזרחה. המאמץ להמשיך את פעילות הישיבות בימי המלחמה, הן אלה שנדדו הן אלה שנותרו על מקומן, היה כרוך בקשיים עצומים והתאפשר בזכות תעצומות הנפש שגילו המורים והתלמידים כאחד.

פרק מיוחד הקדיש קליבנסקי לתהליך השיקום וההתחדשות של הישיבות לאחר המלחמה. בשלב זה חלו תמורות מרחיקות לכת במפה המדינית של מזרח אירופה: פולין וליטא היו למדינות לאום עצמאיות. ואילו ברית המועצות, שקמה על חורבותיה של הקיסרות הרוסית, החלה במסע שיטתי וברוטלי של דיכוי החיים היהודיים. מכאן ואילך היו אפוא פולין וליטא המסגרות הפוליטיות היחידות שבהן הוסיפו להתקיים ישיבות "ליטאיות".

תמורה חשובה חלה גם ביחס לאופיו של הציבור היהודי שישבות אלה שירתו. עד למלחמת העולם הראשונה היו עדיין רוב יהודי מזרח אירופה שומרי תורה ומצוות. בנסיבות אלה נחשבו ישיבות ליטא לנכס כלל לאומי. המלחמה האיצה את תהליכי החילון ובתקופה שבין המלחמות נהפכו היהודים "החרדים", או האורתודוקסים, למיעוט, גם אם מיעוט ניכר, בקרב יהודי מזרח אירופה. מכאן ואילך נתפשו ישיבות ליטא כמוסדות חינוך הקשורים למגזר מסוים בתוך החברה היהודית.

עיקר הספר מתאר ומנתח את אופיין ודרכי פעולתן של הישיבות הליטאיות בתקופה שבין המלחמות. מדובר קודם כל במיפוי מפורט ומדוקדק של כל מוסדות לימוד התורה ההולמים לדעת המחבר את ההגדרה "ישיבה ליטאית". דיון מקיף מוקדש לתשתית הכלכלית של הישיבות, ובראש וראשונה ל"ועד הישיבות", הגוף שחלש על איסוף התרומות וחלוקתן. פרקים מיוחדים מוקדשים לתוכנית הלימודים, לנושאי התפקידים שעמדו בראש הישיבות ולדמותם של התלמידים – ובכלל זה נתונים מפורטים על גילם ועל מוצאם החברתי.

בדרך כלל מתאר המחבר מאפיינים שכוחם יפה לכלל הישיבות, ועם זאת הוא נותן את הדעת גם על התופעות החריגות. למעשה לפנינו חיבור בעל אופי אנציקלופדי המציע מידע מהימן, מפורט ועשיר על כל מה שהיינו מבקשים לדעת על ישיבות ליטא. את התמונה העשירה הזאת בנה המחבר על סמך מגוון עצום של מקורות וביניהם מקורות ארכיוניים שעדיין לא נעשה בהם שימוש מחקרי. קליבנסקי הצליח להעמיד תשתית עובדתית מוצקה שחוקרים יוכלו לבנות עליה בעתיד נדבכים נוספים.

הגנה מרוחות זרות

קצרה היריעה כדי לסקור את הממצאים, החידושים והתובנות העולים מבין דפי הספר. אסתפק באזכור קצר של שתי התפתחויות שחלו בישיבות הליטאיות בתקופה שבין המלחמות, האחת במישור הארגוני והשנייה במישור החינוכי-רוחני. אם קודם המלחמה העולמית הראשונה למדו בישיבה, אלה בצד אלה, נערים בגיל בר מצווה ובחורים בתחילת שנות ה-20 לחייהם, הרי שעתה התפצל מוסד הישיבה לישיבות "קטנות" ו"גבוהות". בראשונות למדו נערים בני 12-16 ואילו לאחרונות התקבלו בחורים בני 17 והם יכלו ללמוד בהן במשך שנות ה-20 לחייהם עד שנישאו. להתפתחות זו היו יתרונות פדגוגיים ברורים מאליהם. בה בעת היתה לה גם משמעות כלכלית: בעוד שהישיבות הגבוהות הוסיפו להתבסס על תרומות שנאספו ברחבי העולם היהודי, הרי שהישיבות הקטנות הסתייעו מעתה בקהילה המקומית.

ההתפתחות במישור החינוכי-רוחני התבטאה בהפיכת "המוסר" לגורם דומיננטי בכלל ישיבות ליטא. ראשיתו של עניין זה נעוצה ב"תנועת המוסר" שנוסדה על ידי רבי ישראל מסלנט סמוך לאמצע המאה ה-19.

היתה זו תנועה שחתרה להתחדשות רוחנית-דתית באמצעות התיקון העצמי המוסרי ופיתוח שיטות חינוך חדשות בתחום זה. בשנות ה-90 של המאה ה-19 התחולל פולמוס עז סביב "תנועת המוסר". רבנים אחדים ביקרו אותה קשות על מה שנראה להם כדחיקת הערך של לימוד התורה. בסופו של דבר יצאה "תנועת המוסר" כשידה על העליונה.

הסיבה העיקרית לכך היתה ההכרה של ראשי הישיבות ש"המוסר" הוא האמצעי היעיל ביותר כדי להגן על תלמידיהם מפני השפעת הרוחות הזרות המנשבות ברחוב היהודי – היינו הסוציאליזם המהפכני מכאן והציונות לגוניה מכאן. אלא שהיזמה נתקלה בהתמרמרות ואף במרידה של טובי התלמידים, שחששו לפגיעה באופיה המקורי של הישיבה ובמעמדם האישי. ההתפתחות המתוארת בספר לפנינו היא השתלטות הדרגתית של "המוסר" על כלל הישיבות הליטאיות והפיכתו לגורם מרכזי בחינוך הרוחני-דתי שביקשו להנחיל לתלמידיהן.

קשה לתאר את ההשקעה העצומה שהיתה כרוכה בחיבור הספר אלמלא האהדה הבלתי מוסתרת שרוח המחבר למושא מחקרו. זו באה לידי ביטוי גם בשם הספר – "כצור חלמיש", שהוא בבחינת הד לשורה מתוך "המתמיד" של ביאליק: "מה אתה שמיר מה אתה חלמיש לפני נער עברי העוסק בתורה."

ברוח דברים אלה מעלה המחבר על נס את הנחישות והדבקות שגילו ראשי הישיבות ותלמידיהן כאשר התאמצו לקיים את פעילותן בתנאים של דוחק כלכלי ומחסור. ואולם האהדה הזאת לא קילקלה את שורת הביקורת. הצירוף של אמפתיה מחד גיסא, ושל גישה ביקורתית מאידך גיסא, מסביר את האיכות המרשימה של המחקר העומד ביסוד הספר "כצור חלמיש".